

Những thay đổi của trường thi Hương Thăng Long - Hà Nội dưới tác động của quá trình Pháp xâm lược Việt Nam

Đỗ Thị Hương Thảo*

*Trường Đại học Khoa học Xã hội và Nhân văn, Đại học Quốc gia Hà Nội,
336 Nguyễn Trãi, Hà Nội, Việt Nam*

Nhận ngày 20 tháng 11 năm 2012

Tóm tắt: Trường thi Hương Thăng Long - Hà Nội thời Nguyễn là sự kế thừa và phát triển tiếp tục của trường thi phủ Phụng Thiên có từ thời Lê. Trong thời gian từ 1813 đến 1879, đây là nơi tổ chức thi Hương cho sĩ tử Hà Nội và các vùng lân cận, lấy đỗ 639 Cử nhân. Sau khi thực dân Pháp mở rộng xâm lược ra miền Bắc, trường thi Hương Hà Nội - một trong những biểu tượng của nền giáo dục của khoa cử truyền thống của Thăng Long - Hà Nội đã bị thay đổi cả về diện mạo và chức năng. Sự biến đổi của trường thi Hương Hà Nội là minh chứng phản ánh phần nào những khía cạnh của quá trình chuyển đổi từ xã hội phong kiến sang xã hội cận đại, chịu ảnh hưởng mạnh mẽ của quá trình thực dân Pháp xâm lược Việt Nam.

Tại Hà Nội hiện có phố Tràng Thi, thuộc phường Hàng Trống, quận Hoàn Kiếm, biến âm của tên gọi “Trường thi” thuộc Thăng Long - Hà Nội xưa. Trong chữ Hán, một trong các nghĩa của từ “Trường” là “chỗ đất rộng rãi bằng phẳng, chỗ có nhiều người tụ họp”; “Thi” là “thơ, văn vắn” [1:517, 398]. Tràng Thi hay Trường Thi theo cách hiểu này chỉ khu đất rộng rãi, bằng phẳng, sử dụng làm nơi tổ chức khoa cử (ngạch vắn). Trường thi Hương Thăng Long, sau đổi là trường thi Hương Hà Nội thời Nguyễn là sự kế thừa và phát triển tiếp tục của trường thi phủ Phụng Thiên có từ thời Lê. Dưới thời Nguyễn, nơi đây đã tổ chức được 28 khoa thi, lấy đỗ 639 vị Cử nhân từ khoa thi năm 1813 đến khoa thi năm 1879⁽¹⁾. Sau khi thực dân Pháp mở rộng xâm lược ra miền Bắc, trường thi

Hương Hà Nội đã có những thay đổi đáng kể về diện mạo và chức năng. Bài viết tập trung nghiên cứu sự hình thành và biến đổi của trường thi Hương Thăng Long - Hà Nội dưới thời Nguyễn và những thay đổi của nó dưới tác động quá trình Pháp xâm lược Việt Nam.

1. Vài nét lịch sử

Năm 1807, thời Gia Long, cả nước có 6 trường thi Hương [2:702] được mở từ Nghệ An trở ra Bắc. Đó là các trường: Nghệ An, Thanh Hoa, Kinh Bắc, Sơn Tây, Sơn Nam thượng và Hải Dương. Đến năm 1812, khi vua Gia Long định lại điều lệ thi Hương, hợp nhất một số trường, sĩ tử các trấn Kinh Bắc, Sơn Tây và phủ Hoài Đức, Thái Nguyên, Lạng Sơn, Hưng Hóa, Tuyên Quang và Cao Bằng thi chung tại trường *Thăng Long* [3:16]; sĩ tử các trấn Hải Dương, Sơn Nam thượng và Sơn Nam hạ và An Quảng thi chung tại trường Sơn Nam thượng và mở

* ĐT: 84 - 912468890.

E-mail: do.dohuongthao@gmail.com

⁽¹⁾ Thống kê từ: Cao Xuân Dục (1993), Quốc triều Hương khoa lục, Nxb. Tp.HCM, Tp.HCM.

thêm một số trường: Quảng Đức⁽²⁾ (sau là trường Thừa Thiên), Bình Định⁽³⁾ và Gia Định⁽⁴⁾ thì lúc này mới xuất hiện trường thi Hương Thăng Long và đưa tổng số trường thi trong cả nước thành 7 trường. Về cơ bản đến năm 1812, thi Hương đã được tổ chức khắp trong toàn quốc, gồm: Quảng Đức, Bình Định, Gia Định, Nghệ An, Thanh Hoa, *Thăng Long* và Sơn Nam thượng.

Năm Minh Mạng thứ 5 (1824), trường thi Hương Thăng Long đổi gọi là trường thi *Bắc Thành* là nơi dự thi của sĩ tử các trấn Bắc Ninh, Sơn Tây, Tuyên Quang, Thái Nguyên, Hưng Hóa, Cao Bằng, Lạng Sơn và phủ Hoài Đức [3:17]. Bắc Thành, từ năm 1802, được vua Gia Long đặt gồm 1 phủ Phụng Thiên và thống lĩnh 11 trấn [4:33], trong đó có 5 nội trấn (Sơn Nam hạ, Sơn Nam thượng, Hải Dương, Kinh Bắc, Sơn Tây) và 6 ngoại trấn (Yên Quảng, Lạng Sơn, Cao Bằng, Thái Nguyên, Tuyên Quang, Hưng Hóa) [5:487]. Tên gọi trường thi Hương Bắc Thành tồn tại cho đến khoa thi Hương năm 1831.

Tháng 10 năm 1831, trong cải cách hành chính, vua Minh Mệnh chia khu vực từ Quảng Trị trở về phía Bắc thành 18 tỉnh⁽⁵⁾, trong đó có tỉnh *Hà Nội*. Tỉnh Hà Nội gồm 4 phủ và 14 huyện: phủ Hoài Đức gồm 2 huyện Thọ Xương, Vĩnh Thuận; phủ Ứng Hòa gồm 4 huyện: Sơn Minh, Hoài An, Chương Đức, Thanh Oai; phủ Lý Nhân gồm 5 huyện: Bình Lục, Kim Bảng, Duy Tiên, Thanh Liêm, Nam Xương và phủ Thường Tín gồm 3 huyện: Thượng Phúc, Thanh Trì, Phú Xuyên [4:34]. Đến thời điểm này, chức

Bắc Thành tổng trấn bị bãi, phủ Hoài Đức cùng các phủ Thường Tín, Ứng Hòa, Lý Nhân trước thuộc trấn Sơn Nam được đặt làm tỉnh Hà Nội [6:213]. Sau khi tên gọi tỉnh Hà Nội ra đời thì trường thi Hương Bắc Thành cũng đổi thành *trường thi Hương Hà Nội*.

Năm Minh Mạng thứ 15 (1834), theo định lệ của bộ Lễ, trường thi Hương Hà Nội gồm sĩ tử các tỉnh Hà Nội, Sơn Tây, Bắc Ninh, Tuyên Quang, Hưng Hóa, Thái Nguyên, Cao Bằng và Lạng Sơn thi chung [7:117-120]. Tuy nhiên, khoa thi năm này, 1834, ngoài các thí sinh nói trên, trường thi Hương Hà Nội còn tiếp nhận thêm thí sinh của Thanh Hoa và Ninh Bình chuyển từ trường Nghệ An và Nam Định sang [7:312-313]. Năm 1879 là khoa thi cuối cùng của trường Hà Nội.

Về vị trí trường thi Hương Hà Nội, sách *Đại Nam nhất thống chí* của Quốc sử quán triều Nguyễn chép: “trường thi Hương Hà Nội ở phía tây nam tỉnh thành” [8:204].

Bên cạnh ghi chép trên, địa bạ là nguồn tư liệu giúp xác định vị trí của trường thi Hương Hà Nội dưới thời Nguyễn. Địa bạ của thôn Bích Hoa⁽⁶⁾, tổng Vĩnh Xương⁽⁷⁾, huyện Thọ Xương trong mục “Công thổ trường thi” chép vị trí trường thi như sau: “phía đông giáp đất đồn Hà Thanh, phía tây giáp địa phận bản thôn [tức thôn Bích Hoa], phía nam giáp công thổ mới cấp thôn Vũ Thạch và phía bắc giáp quan lộ” [9:388]. Những ghi chép sau này của Đặng Xuân Khanh trong *Thăng Long cổ tích khảo tỉnh hội đồ* soạn năm 1956 cũng cho thông tin tương tự: “trường thi Hương Hà Nội nằm ở địa phận thôn Bích Lưu, huyện Thọ Xương, ở phía đông nam thành Hà Nội” [10:408]. Như vậy tư liệu lịch sử và địa bạ cho biết dưới thời Nguyễn, trường thi Hương Hà Nội nằm trên đất của thôn Bích Hoa, thuộc huyện Thọ Xương, giáp đường lớn và ở phía Nam thành Thăng Long.

⁽²⁾ Gồm Quảng Đức, Quảng Trị, Quảng Bình, Quảng Nam thi chung.

⁽³⁾ Gồm Quảng Ngãi, Bình Định, Phú Yên, Bình Hòa thi chung. Sau đó trường Bình Định lại hợp với trường Quảng Đức [2:838].

⁽⁴⁾ Gồm Bình Thuận, Phiên An, Biên Hòa, Vĩnh Thanh, Định Tường, Hà Tiên thi chung.

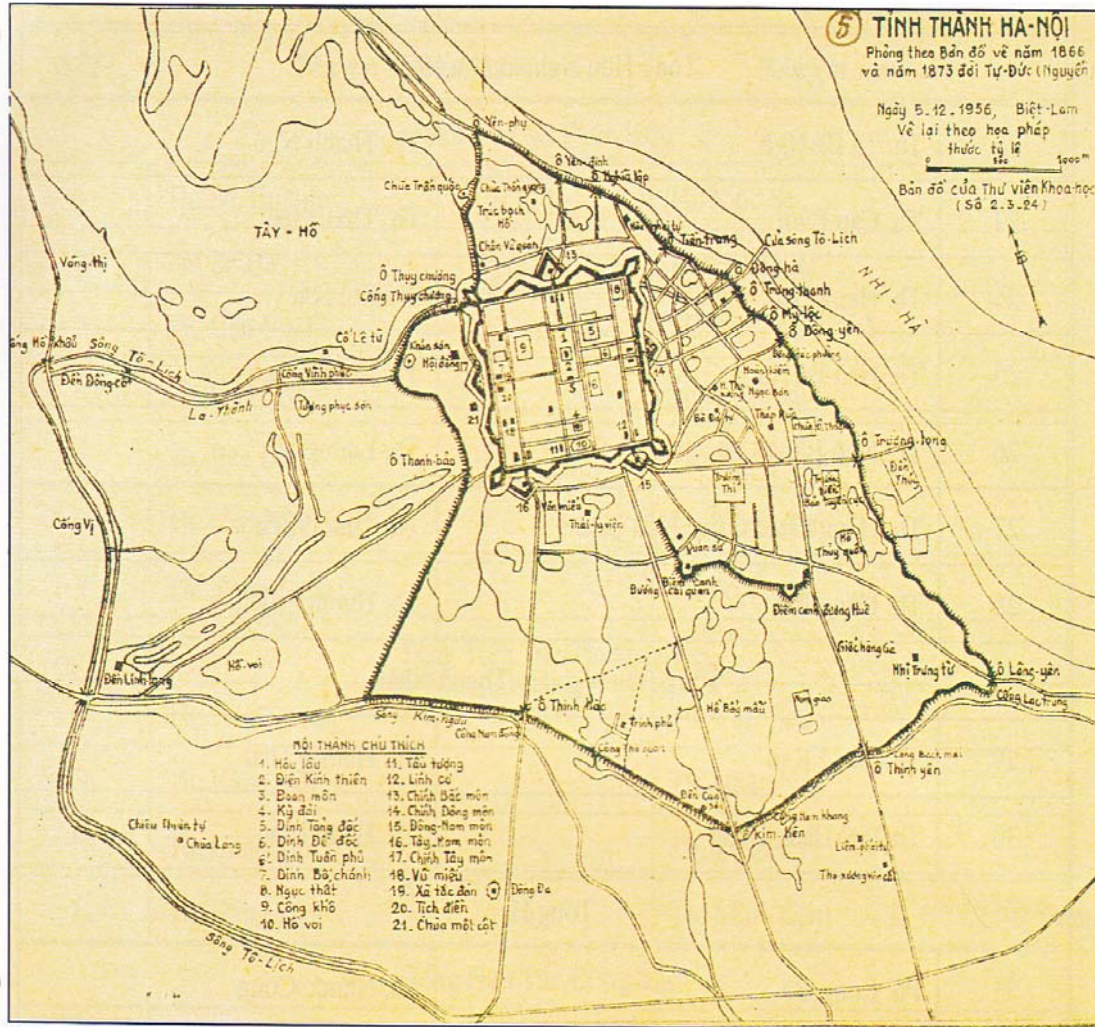
⁽⁵⁾ Gồm: Quảng Trị, Quảng Bình, Hà Tĩnh, Nghệ An, Thanh Ba, Ninh Bình, Hà Nội, Sơn Tây, Tuyên Quang, Hưng Hóa, Bắc Ninh, Thái Nguyên, Hải Dương, Quảng Yên, Nam Định, Hưng Yên, Lạng Sơn và Cao Bằng.

⁽⁶⁾ Thôn Bích Hoa sau đổi thành thôn Bích Lưu.

⁽⁷⁾ Tổng Vĩnh Xương: tên cũ là tổng Tiên Nghiêm.

Tư liệu bản đồ cũng hỗ trợ giúp xác định một cách rõ ràng và thống nhất hơn về vị trí của trường thi Hương Hà Nội. Theo bản đồ trong *Đồng Khánh địa dư chí*, khu vực trường thi Hương Hà Nội được ghi chú với hai chữ “Thí trường”. Theo bản đồ này, trường thi Hương Hà Nội nằm trên địa phận thôn Bích Lưu và ở phía đông nam của thành Hà Nội và

thống nhất với tư liệu lịch sử, địa bạ. Trên tấm bản đồ Hà Nội năm 1866 do Trần Huy Bá vẽ lại bản đồ Hà Nội năm 1831, trường thi Hương Hà Nội nằm trên khu đất vuông vắn ở phía Nam của thành Hà Nội, phía bên phải là Cục Bảo tuyền và con đường chạy trước mặt trường thi là con đường chạy thẳng tới ô Trường Long (Bản đồ 1).

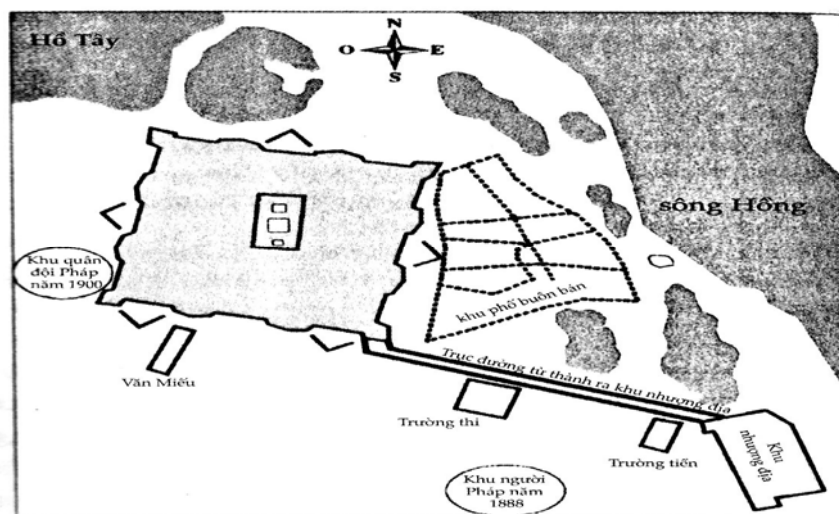

Bản đồ 1. Bản đồ Hà Nội năm 1866 do Trần Huy Bá vẽ lại.

Nguồn: Phan Huy Lê (CB), *Địa bạ cổ Hà Nội - Huyện Thọ Xương, Vĩnh Thuận*, NXB Hà Nội, Hà Nội, 2008, tập2.

Bản đồ năm 1885 do người Pháp vẽ ghi rõ trường thi Hương Hà Nội giáp giới: phía bắc là đường Trường Thi, phía tây là Đông Mỹ, phía nam là Bích Lưu và Phụ Khánh [11:597]. Có thể tham

khảo thêm bản đồ Hà Nội từ năm 1875 đến 1888 được công bố trong *Lịch sử Hà Nội* của Philippe Papin (Bản đồ 2).

Bản đồ 2. Bản đồ Hà Nội từ năm 1875 đến 1888.

Nguồn: Philippe Papin, Lịch sử Hà Nội, NXB Mỹ thuật, Hà Nội, 2009.

Như vậy về cơ bản, vị trí của trường thi Hương Hà Nội là không thay đổi dưới các triều vua khác nhau của thời Nguyễn và tồn tại cho đến khi chính quyền Pháp thay đổi công năng sử dụng của khu đất vốn thuộc về trường thi Hương.

Về quy mô, cấu trúc, trường thi Hương Thăng Long - Hà Nội được xây dựng theo quy định chung của triều Nguyễn đối với các trường thi cấp tỉnh. So với trường thi Hương Nam Định tồn tại đến đầu thế kỷ XX còn khá nhiều tài liệu lưu trữ về quy mô, cấu trúc, tài liệu ghi chép về quy mô, cấu trúc của trường thi Hương Hà Nội không nhiều, không thật rõ ràng. Tuy nhiên, theo chúng tôi, cho đến trước khi thực dân Pháp xâm chiếm Bắc kỳ, trường thi Hương Hà Nội về căn bản mang những đặc điểm chung của giống với các trường thi Hương khác trong cả nước, gồm 2 khu vực: khu vực ở - làm việc của các quan trường thi và khu vực thí sinh làm bài thi.

Sách *Đại Nam nhất thống chí* của Quốc sử quán triều Nguyễn chép: “trường thi Hương Hà Nội xung quanh xây tường gạch, chu vi 182 trượng⁽⁸⁾ 1 thước, bên trong gồm 21 tòa đường viên, dựng năm Thiệu Trị thứ 5” [8:204]. Địa

bạ thôn Bích Hoa [đã nhắc ở trên] ghi trường thi có diện tích 20 mẫu 3 sào 4 thước 3 tấc 6 phân (20.3.04.3.6) [9:388] (tức là khoảng hơn 7,31ha) [11: 597].

Giống như các trường thi Hương khác trong cả nước, ban đầu trường thi Hương được làm bằng tranh tre nứa lá và chỉ bắt đầu được xây dựng bằng gạch ngói từ năm 1844 (Thiệu Trị thứ 5) như *Đại Nam nhất thống chí* đã chép.

Thông tin về việc xây dựng kiên cố khu vực làm việc của quan trường thi Hương Hà Nội từ thời vua Thiệu Trị 5 (1844) được củng cố thêm với nguồn tư liệu châu bản thời Tự Đức. Ngày 9 tháng 7 năm Tự Đức 2 (1849), Đô Thống phủ Đô thống Tả quân lãnh Tổng đốc Hà Ninh Lê Văn Phú đã trình bản tấu lên vua Tự Đức báo cáo việc trường thi Hà Nội “đã được xây dựng phòng ốc bằng gạch ngói”, “xung quanh xây tường gạch” [12:107] từ năm Thiệu Trị 6⁽⁹⁾ do 13 huyện của tỉnh Hà Nội thực hiện và việc cung ứng vật hạng cho trường thi là do 2 huyện Thọ Xương và Vĩnh Thuận đảm nhiệm. Bản tấu

⁽⁸⁾ Trượng: đơn vị đo chiều dài, bằng 10 thước (10 x 0,333=3,33m).

⁽⁹⁾ Theo tài liệu châu bản thì trường thi Hương Hà Nội được xây dựng kiên cố từ năm Thiệu Trị 6 (1845) chứ không phải Thiệu Trị 5 như *Đại Nam nhất thống chí* chép.

này cũng cho biết, từ sau khi trường thi Hương được xây dựng kiên cố, cứ mỗi khi đến kỳ tổ chức thi Hương, các công việc có liên quan đến xây dựng trường thi được chia đều cho các huyện trong tỉnh. Cụ thể là từ năm Tự Đức thứ nhất (1848) trở đi, 15 huyện của 4 phủ Hoài Đức, Thường Tín, Ứng Hòa và Lý Nhân “cứ mỗi khoa thi, việc cung ứng các vật hạng xin giao cho 4 phủ của tỉnh luân phiên nhau thực hiện” [12:107].

Như vậy, từ sau năm 1845 trở đi, 21 tòa nhà làm việc của quan trường thi Hương Hà Nội và rào xung quanh trường thi đều xây dựng bằng gạch, còn nơi thí sinh làm bài vẫn để trống, không dựng mái che, để thí sinh tự mang lều chõng vào trường thi. Khoa thi năm 1861, khu vực dành cho thí sinh làm bài của trường thi Hương Hà Nội được chia thành 4 khu [tức 4 vi], mỗi khu lại chia 26 hàng, mỗi hàng đặt 61 lều cho các sĩ tử làm bài [13:1]. Nếu tính tổng cộng, khu vực làm bài của thí sinh cho khoa thi năm đó thì mỗi vi có 1586 lều và tổng số lều của 4 vi là 6.344 lều thi.

2. Những biến đổi của trường thi Hương Hà Nội dưới tác động của quá trình thực dân Pháp xâm lược Việt Nam

* Về công năng sử dụng

Trường thi Hương Hà Nội có nhiều thay đổi sau khi người Pháp đặt chân lên đất Hà Nội. Những ghi chép của André Masson trong *Hà Nội giai đoạn 1873-1888* cho phép hình dung về trường thi Hương Hà Nội trong khoảng thời gian khi người Pháp bắt đầu chiếm thành Hà Nội. Theo A. Masson, trường thi nằm ở phía Đông Nam của thành Hà Nội và nằm ngoài khu buôn bán, tức là khu vực 36 phố phường. Trường thi có kích thước khoảng 150m x 200m, tức là rộng khoảng 3000m² và là khu vực được giới hạn bởi các phố *Borgis Desbordes* (nay là phố Tràng Thi) ở phía Bắc, phố *Lambert* (nay là Dã Tượng) ở phía Tây, đại lộ *Jauréguiberry* (nay là Quang Trung) ở phía Đông và ở phía

Nam là đường thẳng chạy từ trường *Mỹ thuật ứng dụng* (Ecole des Arts appliqués⁽¹⁰⁾) tới *Tòa án* [14:21]. Như vậy khu vực trường thi, theo Masson, bao trọn các cơ sở là *Sở Lưu trữ và thư viện* (Direction des Archives et Bibliothèques), *Tổng Thanh tra Nông nghiệp* (Inspection générale d' Agriculture), *Sở Hiến binh* (Gendarmerie) và *Trường Mỹ thuật ứng dụng* [14:21-22] của người Pháp.

Trong khoảng 15 năm, từ 1873 đến 1888, nhiều hoạt động liên quan đến quân đội Pháp diễn ra ở khu vực trường thi Hương Hà Nội. Theo *Lịch sử Hà Nội* của Philippe Papin, vài ngày trước khi tấn công thành Hà Nội, quân của Francis Garnier đã chọn trường thi Hương làm nơi đóng quân. Quân đội Pháp lưu lại đây một thời gian trong khi chờ việc xây dựng hoàn thành để chuyển vào khu nhượng địa. Trong thời gian này các khoa thi vẫn được tổ chức như thường lệ từ năm 1876 đến 1879 [16:201 và 14: 21].

Cụ thể hơn, vài ngày trước khi đổ bộ lên Hà Nội vào ngày 5.11.1873, Francis Garnier đã viết thư cho Tuần phủ Hà Nội yêu cầu cung cấp một chỗ đủ an toàn cho đội quân của ông ta và theo Garnier thì “thành Hà Nội là thích hợp nhất cho việc này” [14:23]. Các quan của triều Nguyễn đã không ủng hộ đề nghị này của Garnier và thậm chí là đề nghị Garnier “thuê nhà trọ” [14:23] để ở. Để giải quyết tình hình này, Garnier đã gặp trực tiếp Tổng đốc Nguyễn Tri Phương và đưa ra yêu cầu của mình muốn tìm một chỗ có đủ điều kiện an ninh cho quân đội Pháp đóng quân ở trong thành Hà Nội. Tổng đốc Nguyễn Tri Phương đề xuất với Garnier địa điểm trường thi Hương Hà Nội bởi “trong đó có nhiều nhà rộng, đáp ứng được an ninh” [14:25]. Sau khi xem xét thực tế, Esmez - viên phó của Garnier - cho rằng trường thi Hương Hà Nội là nơi thích hợp nhất với quân

⁽¹⁰⁾ Theo phần *Từ điển chú giải* trong cuốn *Hà Nội qua tài liệu và tư liệu lưu trữ 1873-1945*, tập 2, do Đào Thị Diễm chủ biên thì *Ecole des Arts appliqués* được hiểu là trường Kỹ nghệ thực hành, chứ không phải trường Mỹ thuật ứng dụng như Lưu Đình Tuấn dịch trong *Hà Nội giai đoạn 1873-1888* của André Masson [15:886].

đội Pháp để đóng quân vì khu vực này tường vây có hào bao quanh bảo vệ, số lượng nhà đủ cho số người gấp 5 lần số người của quân đội Pháp hiện thời, duy chỉ có điều “nhà nào cũng chỉ có 4 bức tường” [14:26]. Ngay tối hôm đó, toàn bộ đạo quân của Pháp đến đóng tại trường thi Hương Hà Nội.

Thời gian quân đội Pháp chiếm đóng tại trường thi Hương Hà Nội diễn ra trong vòng 15 ngày, từ ngày 5.11 đến ngày 20.11 là ngày Francis Garnier dẫn quân tấn công thành Hà Nội. Như vậy, sau khi được các quan tỉnh Hà Nội cho phép tạm thời đóng quân ở bên trong khu vực Tràng Thi, người Pháp đã xuất phát từ chỗ đó tấn công vào Cửa Nam thành Hà Nội. Sau khi chiếm được thành Hà Nội, Garnier đã dùng mấy trăm tù binh An Nam vận chuyển vận dụng và thực phẩm từ trường thi vào thành Hà Nội [14:26].

Sau Hòa ước năm Giáp Tuất 1874, trong một cam kết kèm theo hiệp định thương mại ký ngày 31.8.1875 cho biết người Pháp được chính quyền An Nam cấp đất để xây nhà cho công sứ và nhân viên dưới quyền. Diện tích của khu đất này là 5 mẫu (tức khoảng 2,5ha), nằm trong Nam thành, một phần của khu Đồn Thủy trước đây do nhà Tây Sơn xây bên bờ sông Hồng [16:199]. Lãnh sự Pháp mới sẽ tới Hà Nội vào tháng 7 năm 1875 và trong lúc chờ đợi xây dựng xong Lãnh sự quán, Tổng đốc Hà Nội Trần Đình Túc lại đồng ý để khu vực “Trường Thi sẽ đặt dưới quyền Chính phủ Pháp cho tới ngày 1.1.1877 và lâu hơn” để bố trí nhân viên của mình trong khi chờ đợi hoàn thành các công trình cuối cùng [14:27]. Trong khu vực trường thi, những căn nhà của khu vực ngoại trường là chỗ ở của các sĩ quan, bác sĩ quân y, hậu cần và đặt bàn giấy làm việc; khu vực của các quan Đề tuyển là chỗ ở của viên Lưu sứ chính trị; khu vực nội trường là chỗ ở của viên chỉ huy trường và lính hậu cần. Lính Pháp kêu ca là phải ở chỗ ẩm thấp, mùa mưa dễ ngập nước và muỗi thì nhiều vô kể do trường thi đặt ở khu đất trũng ngoài cánh đồng [17:761].

Tuy nhiên, vấn đề đặt ra ở thời điểm này là theo quy định cứ 3 năm tổ chức một kỳ chính khoa thi Hương thì năm 1876 sẽ là năm diễn ra

kỳ thi Hương theo định kỳ nên thỏa ước ký kết ngày 30.5.1875 giữa Tổng đốc Hà Nội Trần Đình Túc và đại diện bộ chỉ huy đạo quân Hải Phòng - đại úy Brionval - về việc cho phép người Pháp sử dụng Trường thi Hương cho tới 1877 khiến triều Nguyễn gặp khó khăn khi muốn sử dụng khu trường thi. Lợi dụng ý định muốn lấy lại trường thi của triều Nguyễn, viên Lãnh sự Pháp Kergaradec đã tiến hành những cuộc điều đình có lợi cho phía Pháp mà theo đó Lãnh sự Kergaradec cam kết sẽ trao trả lại trường thi sớm trước kỳ hạn cho nhà Nguyễn vào ngày 16.10.1876 - một tháng trước khi tổ chức thi Hương - và đổi lại người Pháp tăng số diện tích khu Nhượng địa từ 2,5 hecta lên 17 hecta [14:31]. Trường thi Hương Hà Nội được người Pháp trả lại vào tháng 10 năm 1876 và kỳ thi được diễn ra như bình thường.

Trong các năm 1876 và 1879, các kỳ thi diễn ra bình thường ở trường thi Hương Hà Nội và năm 1879 là kỳ thi cuối cùng diễn ra ở Hà Nội. Từ năm 1882 đến 1885, các kỳ thi Hương ở Bắc kỳ bị bãi trong thời gian diễn ra chiến sự. Phải đến năm 1886, Toàn quyền Đông Dương Paul Bert mới cho mở lại các kỳ thi Hương nhưng từ đó về sau chỉ được tổ chức ở Nam Định [14:31].

Như vậy, từ khoa thi năm 1884 trở đi sĩ tử trường Hà Nội chuyển xuống thi chung với sĩ tử của trường Nam Định [18:641]. Vậy là từ sau năm 1883, trường thi Hương Hà Nội không còn vì Hà Nội không còn là đất của triều đình Huế, mặt khác chính quyền Pháp luôn luôn lo sợ việc tập hợp hàng vạn sĩ tử ở Hà Nội sẽ có lợi cho phong trào Nho sĩ Cần Vương nên đã dồn hết về trường thi Hương Nam Định [17:761-762]. Từ nửa cuối thế kỷ XIX trở đi, trường thi Hương Hà Nội chỉ còn lưu lại trong tên gọi địa danh và trong ký ức của người Hà Nội.

Sau khi không còn là nơi tổ chức các kỳ thi, khu đất của trường thi Hương Hà Nội được sử dụng vào các mục đích khác nhau.

Trước đó vài năm, năm 1880, do vỡ đê nên trường thi Hương Hà Nội là địa điểm tổ chức phát chẩn cho dân đói. Quan tỉnh Hà Nội lấy thóc trong kho phát chẩn, năm ngày một lần ở

khu vực Trường Thi, mỗi người được lĩnh một lon gạo, có ngày tập trung tới 2 vạn người, nên chỉ phát gạo cho đàn bà, trẻ con, ông già, người tàn tật, người khỏe mạnh không được nhận [17:761].

Năm 1883, sau khi chiến dịch chiếm đóng Hà Nội kết thúc, người Pháp cần phải cung cấp chỗ làm việc cho đại diện của triều đình nhà Nguyễn là Tổng đốc Hà Nội Nguyễn Hữu Độ và Kinh lược Bắc kỳ. Vì vậy, ba năm sau, năm 1886, Nha thự Kinh lược Bắc kỳ được phê chuẩn xây dựng trên đất của trường thi Hương Hà Nội [19:265]. *Đại Nam nhất thống chí* chép: trường thi Hương Hà Nội “nay làm Nha Kinh lược”. Vào tháng 3 và tháng 4 năm 1887, khu đất này được dùng để tổ chức cuộc triển lãm Hà Nội lần thứ nhất [20:136]. Cuộc triển lãm nhằm quảng bá với nhân Pháp và tư bản phương Tây những tài nguyên phong phú và sản phẩm quý giá của Việt Nam để kêu gọi dư luận nước Pháp ủng hộ cuộc chinh phục Bắc kỳ [17:762-763].

Sau hội chợ khu vực Tràng Thi, bên ngoài dinh Kinh lược còn nhiều khoảng đất vẫn bỏ trống, những năm 1887, 1888 phong trào Cần Vương vẫn bùng dậy khắp nơi trên đất Bắc, những vụ dịch bệnh xảy ra trong quân đội Pháp, thương bệnh binh các nơi ùn ùn đưa về Hà Nội chữa chạy, khu Tràng Thi lại thành nơi cất tạm một bệnh xá, một thầu khoán người Hoa đã dựng trên 40 nhà lán bằng gạch và gỗ để chứa bệnh nhân. Vài năm sau bệnh xá đó lại được dỡ bỏ [17:762-763].

Sang thập niên 90 của thế kỷ XIX, theo quyết định số 995, ngày 20.10.1897 của Toàn quyền Đông Dương, kể từ ngày 1.11.1897, các tòa nhà trước đây dùng làm nhà ở của cựu Kinh lược Bắc Kỳ sẽ được sử dụng làm Phòng Thương mại Hà Nội, Phòng Nông nghiệp Bắc kỳ cũng như làm Bảo tàng Thương mại [15:440-441]. Đến năm 1919, Phòng Thương mại và Nông nghiệp chuyển đi nơi khác thì nơi đây trở thành những văn phòng của Sở Lưu trữ và Thư viện Đông Dương [20:136]. Vì Sở Lưu trữ và Thư viện Đông Dương nằm trên đất cũ

của Nha Kinh lược Bắc kỳ mà theo hồ sơ lưu trữ, Nha kinh lược Bắc kỳ nằm trên một mảnh đất vuông vắn quay mặt ra 3 phố Borgnis Desbordes (phố Tràng Thi), Jauréguiberry (Quang Trung) và đại lộ Rollandes (phố Hai Bà Trưng) [15:440] nên Sở Lưu trữ và Thư viện Đông Dương cũng nằm trên khu đất thuộc phạm vi của 3 con phố này. Sở Lưu trữ và Thư viện Đông Dương chính là Thư viện Quốc gia Việt Nam ngày nay, nằm trên đường Tràng Thi. Theo William Logan, Thư viện Quốc gia Việt Nam đã nằm trong khu đất của lầu Thập đạo cũ [20:136] của trường thi Hương Hà Nội.

Tuyến đường Tràng Tiền (Cục Bảo tuyến cũ) - Hàng Khay - Tràng Thi trở thành trục đường đầu tiên trong khu phố thuộc địa của Hà Nội. Trong một thời gian dài tuyến phố này trở thành đường ranh giới giữa khu người Việt (bản xứ) và khu người Pháp (khu phố Tây) [16:206] trong thời Pháp thuộc.

** Về quy mô, cấu trúc*

Trong những ghi chép của mình với tiêu đề *Một chiến dịch ở Bắc kỳ (Une campagne au Tonkin)* xuất bản tại Paris năm 1896, bác sĩ Hocquard đã ghi chép về quang cảnh, cấu trúc của trường thi Hương Hà Nội dưới thời Pháp thuộc như sau: “Bên phía trái con đường chúng tôi đi có một gò đất nhô cao giữa các ruộng lúa. Gò đất này được xây tường cao bao xung quanh, tạo nên một khối vuông vắn với mỗi mặt dài chừng 300m. Bức tường được trổ 2 cánh cổng đối diện với nhau và một cổng thì đặt ở chính giữa bức tường phía tây, còn cổng kia đặt ở chính giữa bức tường phía đông. Phía trong tường bao, có một dãy những ngôi nhà nằm tách biệt, được xây bằng bùn trộn rơm và chỉ có 1 tầng. Những ngôi nhà này được xây cách đều nhau nhà này cạnh nhà kia, theo những đường thẳng song song. Toàn bộ quần thể này được gọi là Trường thi (Camps de Lettres). Chính tại nơi này mà cứ 3 năm một lần các sĩ tử lại kéo về từ khắp nơi trong tỉnh để làm bài thi vào con đường quan nghiệp” [21:680]. Ngoài ra ông cũng mô tả thêm: trường thi Hương Hà Nội là

một khu vực “vuông vắn với mỗi mặt dài chừng 300m. Bức tường được trở hai cánh cổng đối diện với nhau và một cổng thì đặt ở chính giữa bức tường phía tây, còn cổng kia đặt ở chính giữa bức tường phía đông. Phía trong tường bao, có một dãy những ngôi nhà nằm tách biệt, được xây bằng bùn trộn rơm và chỉ có 1 tầng. Những ngôi nhà này được xây cách đều nhau nhà này cạnh nhà kia, theo những đường thẳng song song. Những ngôi nhà được chia thành nhiều phần mà mỗi phần lại có một cánh cửa ra vào và một cửa sổ đặt dưới mái hiên nhà. Mỗi một thí sinh bị khép kín trong một trong những ô này, là nơi anh ta có bút mực, nghiên mực Tàu đã được mài, và tóm lại là tất cả những gì cần cho việc viết lách. Một khi đã bước vào đây, anh ta sẽ được người ta cấp cho một tấm ván nhỏ mà trên đó có chủ đề của bài văn viết, sau đó người ta nhốt anh ta trong một quãng thời gian nhất định để làm bài” [21:680].

Sau khi được người Pháp trả lại vào tháng 10 năm 1876, trường thi Hương Hà Nội đã có một số thay đổi về kết cấu ở bên trong. Để đối phó với quân Cờ Đen hoạt động tại Hà Nội, viên chỉ huy Chapotot đã cho thực hiện khẩn cấp các công trình phòng thủ trong trường thi và củng cố tường vây. Tại mỗi đầu của mặt Tây, Chapotot cho xây cái ụ vuông bằng gạch mỗi chiều 3m có trở những lỗ châu mai. Các ụ này dùng làm vọng gác, khi báo động, các mặt của nó được hỏa lực từ các mạn sườn bảo vệ [14:31].

Năm 1882, khi quân đội được gửi tăng cường tới Hà Nội, người Pháp đã nghĩ ngay đến trường thi Hương làm nơi đóng quân. Viên đại úy công binh phụ trách vấn đề nhà cửa trong báo cáo ngày 18.1 cho rằng “các ngôi nhà cũ trong Trường Thi có thể chứa được 2 đại đội và dễ dàng nhận thêm 2 đại đội nữa bằng cách xây dựng các nhà lá trong phần đất trống” [14:36]. Tuy nhiên, viên đại úy cũng bày tỏ lo ngại về việc tại sao người Pháp lại chọn khu đất này làm nơi đóng quân vào thời điểm năm 1875 bởi “địa điểm Trường Thi đang ở trong tình trạng

vệ sinh rất tồi tệ: nó bị các bãi lầy vây quanh, sát với nghĩa địa và nằm bên trại hủi” [14:37]. Vào quý hai năm 1883, do sự gia tăng quân số, Rivière đã có giao kèo với nhà thầu khoán người Trung Quốc Yuen - Tay để xây dựng các lán cho 1 tiểu đoàn đóng ở Trường Thi, gồm 32 lán loại 6 x 20m, 8 lán loại 6 x 12m và 2 lán loại 11 x 69m, tất cả đều bằng gỗ và gạch với nền lát bằng gạch Bát Tràng vuông [14:37].

Từ năm 1897 trở đi, do không còn là trường thi nữa nên cấu trúc và công năng của khu đất trường thi Hương Hà Nội hoàn toàn thay đổi như đã trình bày ở phần trên.

3. Kết luận

Trong 67 năm tồn tại (từ 1812 đến 1879), cùng với các trường thi Hương khác trong cả nước, trường thi Hương Hà Nội thời Nguyễn là nơi tổ chức thi cử cho hàng nghìn sĩ tử của các tỉnh đồng bằng Bắc bộ. Cùng với việc thực dân Pháp mở rộng xâm lược ra miền Bắc, trường thi Hương Hà Nội đã bị thay đổi cả về diện mạo và chức năng. Khu vực trường thi Hương xưa trở thành nơi đóng quân của quân đội Pháp trước khi đánh thành Hà Nội. Người Pháp đã xây dựng các công trình phòng thủ, vọng gác trong trường thi phục vụ cho mục đích quân sự. Trong khi chờ xây dựng Lãnh sự quán và khu Nhượng địa, trường thi Hương đã bị người Pháp trưng dụng làm nơi làm việc. Ở khía cạnh trị, để lấy lại khu đất trường thi nhằm tổ chức các kỳ thi Hương truyền thống định kỳ 3 năm một lần, nhà Nguyễn đã phải tăng diện tích khu Nhượng địa cho người Pháp lên gấp gần 7 lần. Điều này phản ánh tầm quan trọng nhất định của trường thi Hương Hà Nội trong hoạt động khoa cử thời Nguyễn nói riêng và tầm quan trọng của nền giáo dục truyền thống đối với xã hội Việt Nam nói chung. Các kỳ thi và việc tuyển lựa quan chức vẫn tiếp tục diễn ra khi đất nước có chiến tranh và nền độc lập bị đe dọa, thậm chí ngay cả khi người Pháp đã bắt đầu đặt chân lên thành phố [16:201]. Philippe Papin, tác

giả của cuốn *Lịch sử Hà Nội*, cho rằng triều Nguyễn đã bỏ nhiều công sức để tổ chức các kỳ thi trong khi lẽ ra triều đình nên đầu tư vào những lĩnh vực khác như củng cố quân đội bởi cả một hệ thống chính quyền đã trở nên rệu rã, đặc biệt là ở phía Bắc, hoàn toàn bị phó mặc trước sự xâm chiếm của người Pháp [16:201]. Từ sau năm 1879, khi không còn là nơi tổ chức thi Hương, khu vực đất của trường thi Hương Hà Nội đã trở thành Nha Kinh lược, sau thành văn phòng của Phòng Thương Mại, Sở Lưu trữ và Thư viện, Tổng Thanh tra Nông nghiệp, Sở Hiến binh... dưới thời Pháp thuộc. Sự biến đổi của trường thi Hương Hà Nội là những minh chứng phản ánh phần nào những khía cạnh của quá trình chuyển đổi từ xã hội phong kiến truyền thống sang xã hội thời cận đại, chịu ảnh hưởng mạnh mẽ của quá trình thực dân Pháp xâm lược Việt Nam.

Tài liệu tham khảo

- [1] Đào Duy Anh, *Hán Việt từ điển (giản yếu)*, In lần thứ 3, Trường Thi xuất bản, Sài Gòn, 1957.
- [2] Quốc sử quán triều Nguyễn, *Đại Nam thực lục*, NXB Giáo dục, Hà Nội, 2002, tập 1.
- [3] Nội các triều Nguyễn, *Khâm định Đại Nam hội điển sự lệ*, NXB Thuận Hoá, Huế, 2005, tập IVB, tr.16.
- [4] Nội các triều Nguyễn, *Khâm định Đại Nam hội điển sự lệ*, NXB Thuận Hóa, Huế, 2005, tập III.
- [5] Vũ Văn Quân, Phan Thị Hoàn, “Hệ thống đơn vị hành chính và tổ chức quản lý qua tư liệu địa bạ”, in trong: *Địa bạ cổ Hà Nội - Huyện Thọ Xương, Vĩnh Thuận*, tập 2: Hệ thống tư liệu và nghiên cứu chuyên đề, NXB Hà Nội, Hà Nội, 2008.
- [6] Bùi Xuân Nghi, *Từ Liêm huyện đăng khoa chí*, NXB Dân Trí, Hà Nội, 2010.
- [7] Quốc sử quán triều Nguyễn, *Đại Nam thực lục*, NXB Giáo dục, Hà Nội, 2004, tập 4.
- [8] Quốc sử quán triều Nguyễn, *Đại Nam nhất thống chí*, NXB Thuận Hóa, Huế, 2006, tập 3.
- [9] Phan Huy Lê (CB), *Địa bạ cổ Hà Nội - Huyện Thọ Xương, Vĩnh Thuận*, NXB Hà Nội, Hà Nội, 2005, tập 1.
- [10] Viện Khoa học Xã hội Việt Nam, Viện Nghiên cứu Hán Nôm, *Địa chí Thăng Long - Hà Nội trong thư tịch Hán Nôm*, NXB Thế giới, Hà Nội, 2007.
- [11] Nguyễn Hải Kế, “Cảnh quan và di tích lịch sử - văn hóa của Hà Nội qua tư liệu địa bạ cổ”, in trong: *Địa bạ cổ Hà Nội - Huyện Thọ Xương, Vĩnh Thuận*, tập 2: Hệ thống tư liệu và nghiên cứu chuyên đề, NXB Hà Nội, Hà Nội, 2008.
- [12] Cục Lưu trữ Nhà nước, Trung tâm Lưu trữ Quốc gia I, *Mục lục châu bản triều Nguyễn (Tự Đức II (1848) - Tự Đức IV (1850))*, Tài liệu chưa xuất bản, lưu tại Trung tâm Lưu trữ Quốc gia I, 2003, tập 17 đến 21.
- [13] *Hà Nội trường quy*, Tài liệu chữ Hán lưu tại Viện Nghiên cứu Hán Nôm.
- [14] André Masson, *Hà Nội giai đoạn 1873-1888*, NXB Hải Phòng, Hải Phòng, 2003.
- [15] Đào Thị Diễm (CB), *Hà Nội qua tài liệu và tư liệu lưu trữ 1873-1945*, tập 2, NXB Hà Nội, Hà Nội, 2010.
- [16] Philippe Papin, *Lịch sử Hà Nội*, NXB Mỹ thuật, Hà Nội, 2010.
- [17] Nguyễn Văn Uẩn, *Hà Nội nửa đầu thế kỷ XX*, NXB Hà Nội, Hà Nội, 2002.
- [18] Cao Xuân Dục, *Quốc triều Hương khoa lục*, NXB Tp.HCM, Tp.HCM, 1993.
- [19] Quốc sử quán triều Nguyễn, *Đại Nam thực lục*, NXB Giáo dục, Hà Nội, 2007, tập 9.
- [20] William Logan, *Hà Nội - Tiểu sử một đô thị*, NXB Hà Nội, Hà Nội, 2010.
- [21] Nguyễn Thừa Hỷ (chủ trì nhóm tuyển dịch), *Tư liệu văn hiến Thăng Long - Hà Nội - Tuyển tập tư liệu phương Tây*, NXB Hà Nội, Hà Nội, 2010.

The Changes of the Thăng Long - Hanoi Examination Compound Under the Impacts of French Invasion into Vietnam

Đỗ Thị Hương Thảo

*VNU University of Social Sciences and Humanities,
336 Nguyễn Trãi, Hanoi, Vietnam*

The examination compound of Thăng Long - Hanoi under the Nguyễn dynasty developed basing on the examination compound of Phụng Thiên under the Lê dynasty. From 1813 to 1879, the examination compound of Thăng Long - Hanoi was a place that held many regional examinations for candidates living in and around Hanoi and selected 639 bachelors (Cử nhân). After the French invasion, the compound - one of symbols of traditional Confucian education of Thăng Long - Hanoi, changed both its shape and functions. The changes of the examination compound of Thăng Long - Hanoi were evidences of the transforming process from a traditional society to the modern one under the impacts of French invasion into Vietnam.